

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE LITERE
CATEDRA DE LIMBA ROMÂNĂ

TEZĂ DE DOCTORAT

*IRONIA – CONSTRUCT LINGVISTIC CU FUNCȚIONALITATE
PRAGMATICĂ, STILISTICĂ ȘI POETICĂ*

-Rezumat-

**COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:
PROF.UNIV.DR. ELENA DRAGOȘ**

**DOCTORAND:
NICU STEJEREAN**

CLUJ-NAPOCA
2014

CUPRINS

INTRODUCERE	p.1
--------------------------	-----

CAP. I - PRIMELE REFERIRI LA IRONIE

1.1. NAȘTEREA IRONIEI ODATĂ CU SOCRATE	p.4
1.2. IRONIA ÎN PERCEPȚIA LUI ARISTOTEL	p. 8
1.3. PRIMELE REFERIRI LA IRONIE ÎN SPAȚIUL LATIN	p.10
1.4. DEFINIRI ALE IRONIEI ÎN RETORICA TRADIȚIONALĂ	p.15
1.5. IRONIA, TROP SAU FIGURĂ?	p.17
1.6. IRONIA, FIGURĂ A SUPERIORITĂȚII	p.19
1.7. IRONIA PE TĂRĂM ROMÂNESC	p.21
1.8. CONCLUZII	p.23

CAP. II - IRONIA ÎN LUMINA NOILOR TEORII PRAGMATICE

2.1. H.P. GRICE – LEGILE CONVERSAȚIEI ȘI IRONIA	p. 24
2.2. JOHN SEARLE ȘI LIMBAJUL FIGURAT	p. 36
2.3. RACHEL GIORA ȘI TEORIA NEGAȚIEI INDIRECTE	p. 45
2.4. IRONIA ȘI TEORIILE SIMULĂRII	p. 51
2.5. DESCRIEREA IRONIEI DIN PERSPECTIVA TEORIEI RELEVANȚEI	p. 62
2.6. ABILITĂȚI METAREPREZENTAȚIONALE IMPLICATE ÎN UZUL IRONIEI	p. 74
2.7. TEORIA ETALĂRII IMPLICITE	p. 83
2.8. TEORIA AMINTIRII PRIN ECOU	p. 94
2.9. ASPECTE PSIHO-SOCIALE IMPLICATE ÎN FOLOSIREA IRONIEI	p.101
2.10. IRONIA SITUAȚIONALĂ	p.111

CAP. III – OBSERVAȚII PRIVIND ROLUL INDICILOR ÎN INTERPRETAREA IRONIEI.....	p.118
CAP. IV – OBSERVAȚII CU CARACTER PERSONAL PRIVIND UZUL IRONIEI.....	p.123
CAP. V – IRONIA ÎN LITERATURĂ	
5.1. <i>DESPRE IRONIE, ÎN GENERAL</i>	p. 134
5.2. <i>DESPRE IRONIA LITERARĂ</i>	p. 139
CAP. VI - SEMNIFICAȚII ALE IRONIEI ÎN CADRUL DISCURSULUI LITERAR	
6.1. <i>DE LA CERTITUDINE, LA INCERTITUDINE ȘI VICEVERSA – „DUMINICA TOMIL,, DE I.L.CARAGIALE</i>	p. 143
6.2. <i>IRONIA ÎN CADRUL OPEREI LUI ION CREANGĂ</i>	p. 154
6.3. <i>IRONIA CA MARCĂ A SUPERIORITĂȚII. CAZUL „MOROMEȚII”</i>	p. 176
CONCLUZII	p. 191
BIBLIOGRAFIE	p. 193

Cuvinte-cheie: *trop, alegorie, eufemism, litotă, antifrază, semnificație proeminentă, mențiune, enunț de tip ecou, uz interpretativ, uz descriptiv, reamintire, ironie situațională, sentiment de superioritate, sentiment de complicitate, schimbare a referinței, contrast cu finalități ridiculizante, contrast devalorizant, acumulări terminologice pseudoelocutive, diasim ironie, ironia paradoxală, compliment ironic, principiu al superiorității, principiu al deziluziei, ironie sarcastică, ironie multidirecțională și nefinită*

Introducere

De la bun început vom recunoaște că teza de doctorat pe care am elaborat-o nu va propune soluții spectaculoase în descrierea ironiei. Dezideratul nostru nu a fost acela de a scrie o teză de doctorat care să propună o nouă teorie a ironiei, ci acela de a aduce pe tărâm românesc problematica ironiei¹, de a oferi o imagine de ansamblu asupra domeniului cercetării ironiei, de a prezenta cât mai detaliat principalele teorii pragma-lingvistice care oferă informații privind elaborarea și utilizarea enunțurilor ironice și, nu în ultimul rând, de a propune și anumite soluții personale în cercetarea ironiei.

Considerăm că ne-am îndeplinit obiectivele, în mare măsură, și că teza pe care o propunem va fi un punct de reper pentru cei interesați de tema ironiei, mai cu seamă dintr-o perspectivă pragmatică. Am ales această abordare asupra ironiei, respectiv cea pragma-lingvistică, din mai multe considerente. Două dintre acestea, poate cele mai importante, din punctul nostru de vedere ar fi faptul ironia este un construct lingvistic utilizat frecvent în exprimarea cotidiană; mai apoi, pentru că, în ultimele decenii, pragmaticienii au fost cei care au acordat o atenție sporită acestui subiect, studiile acestora fiind, din punctul nostru de vedere, dintre cele mai valoroase și, fără îndoială, dintre cele care vin cu observații inedite privind uzul ironiei. Sigur că termenul pragmaticieni este foarte general, incluzând, ocazional sau frecvent, nu doar specialiști care studiază limbajul, respectiv acele aspecte ce țin de mecanismele performării și ale receptării tranșelor lingvistice, ci și psiholingviști sau filosofi ai limbajului, stilisticieni, chiar gramaticieni etc. Oricum, nu am neglijat tratatele stilistice sau dicționarele de tropi și figuri, care, de asemenea, oferă definiții ale ironiei, definiții care au fost un reper (și mai sunt și azi, pentru anumiți cercetători) în studierea ironiei.

Am ales să dăm curs și unor analize ale folosirii ironiei, însă în cadrul unor opere literare, considerând că astfel vom avea de-a face cu o tipologie mai diversificată a performării ironice, știut fiind că scriitorii sunt performatori dintre cei mai redevabili, capabili a utiliza registre de exprimare variate. De asemenea, am pornit de la premisa că producerea de ironie, chiar în cadrul unei opere literare, urmează, în

¹ Evident, nu suntem primii care abordează această temă de cercetare, dar considerăm că suntem printre puținii care oferă o analiză a teoriilor ironiei, precum o facem noi.

mare, aceeași linie, fiind angrenate mecanisme de elaborare și receptare similare celor utilizate în cadrul performării verbale. În cadrul acestor analize, am prezentat cu instrumente lingvistice, uneori, combinate cu instrumente ale teoriei literare și hermeneuticii, semantica ironiei, modalitățile de producere a acesteia, tipologia performării ironice, ponderea avută la nivelul operelor analizate etc. Considerăm că și această secțiune a lucrării poate fi utilă celor care studiază ironia și celor care studiază respectivele opere literare, dat fiind că, în unele cazuri, semantica textuală este împletită cu semantica ironiei, iar receptarea adecvată a operei este condiționată de percepere și de interpretarea adecvată a semanticii ironice.

Prin urmare, suntem încrezători că lucrarea noastră va fi un instrument de lucru util pentru cei interesați de studierea ironiei sub aspect pragmatic, stilistic și chiar poetic, cele trei secțiuni ale tezei noastre abordând ironia din cele trei perspective indicate. Suntem încrezători, de asemenea, că studierea unui construct lingvistic precum ironia poate însemna un prim contact cu domeniul pragmaticii lingvistice, or, analiza mecanismelor limbajului din perspectivă pragmatică reprezintă, din păcate, un tip de abordare care, în peisajul lingvisticii românești, nu este foarte popular.

Lăsând la o parte considerațiile generale, vom da curs, în cele ce urmează, unei prezentări succinte a conținutului tezei noastre, punctând asupra aspectelor care, în opinia noastră, sunt cele mai reprezentative.

Primele referiri la ironie

Având un caracter mai general, acest prim capitol al lucrării își propune să facă un scurt istoric al conceptului, asociat de către majoritatea cercetătorilor cu figura înțeleptului Socrate. Oricum, am considerat important să subliniem faptul că ironia, la începutul existenței sale, a fost asociată cu o semnificație peiorativă, apropiată de *viclenie* sau *ipocrizie*.

Ulterior, Aristotel va încerca o primă definiție a ironiei, observând că acestea („ironiile în jurul unei litere”) intră sub incidența limbajului poetic, exprimând nu „ceea ce vor ele să spună, ci un cuvânt care le schimbă sensul” (Aristotel, 2004: 335). Precizare crucială în istoria definirii termenului, aceasta regăsindu-se în majoritatea definițiilor dat conceptului în secolele următoare.

O primă definiție clară și, am spune, apropiată de natura conceptului aparține însă la Marcus Fabius Quintilianus, în cunoscuta lucrare a acestui învățat latin, *Arta oratorică*. Este posibil ca și acesta să se fi inspirat, în descrierea ironiei, dintr-o scriere mai veche, *Rhetorica ad Herennium*, unde, pentru prima dată, ironia este descrisă ca *trop* prin care se stabilește o relație de opoziție între o semnificație primară și o semnificație derivată, figurată. Pentru Quintilianus însă, ironia este o formă de *alegorie* în care trebuie înțeles opusul a ceea ce se afirmă, aceasta putând fi dedusă din ceea ce se spune, din tonul pe care se spune sau cunoscând persoana care utilizează ironia. Arătând că ironia poate fi folosită pentru a lăuda pe

cineva printr-o critică sau pentru a critica printr-o laudă, Quintilianus o asociază, pentru prima dată în istoria conceptului, cu politețea, aspect comentat ulterior și de alți ironiologi.

În următoarele cincisprezece secole, după cum remarcă Norman Knox, ironia nu cunoaște definiții diferite față de cea dată de Quintilianus, aceasta fiind preluată de retoricieni precum Alexandru Numenius, Aquila Romanus, Julius Rufinianus etc. și inclusă în tratatele lor de retorică.

Următorul moment semnificativ, în istoria conceptului, este marcat de lucrarea *Despre tropi* a filosofului și gramaticianului francez César Chesneau Dumarsais, unde, scoasă de sub umbrela alegoriei, ironia este văzută drept o figură „prin care vrem să lăsăm să se înțeleagă contrariul celor ce spunem” (Dumarsais, 1981: 125). Această definiție va face carieră printre retori, stilisticieni și inventariatori ai tropilor și figurilor, apărând, sub forme ușor schimbate, și în lucrări de profil contemporane. Definiția este, după cum am arătat, una care nu dă seama decât de un tip de ironie și având, de asemenea, neajunsul de a se axa pe un singur aspect din performarea ironică - semnificația. Nu oferă însă nici informații cu privire la scopul folosirii ironiei (măcar la acest aspect, definirea dată ironiei de către Quintilianus este superioară) și nici la mecanismele implicate în producerea acesteia. Doar componenta receptării pare să fi suscitât interesul filosofului francez, însă, după cum subliniam, și aici există anumite lacune. Totuși sunt indicați anumiți indici importanți, în concepția aceluiași autor, în receptarea adecvată a ironiei, acești indici fiind tonul vocii și o bună cunoaștere a celui care vorbește. Dacă tonul vocii poate fi uneori un indice ironic, cunoașterea modului de a se comporta și ori a celui de a gândi ale unei persoane nu asigură nici pe departe recunoaștere în uz a replicilor ironice ale acelei persoane. Recunoașterea ironiei depinde, mai degrabă, de accesarea unor asumptii contextuale ori cotextuale, care indică o contradicție între ceea ce se spune și ceea ce comunică. Dar aceste aspecte vor fi comentate în cele ce urmează.

Definiția dată de Dumarsais ironiei va fi reluată, în linii mari, și de către Pierre Fontanier în lucrarea *Figurile limbajului*: „Ironia constă în a spune printr-o persiflare, fie în glumă, fie în serios, contrariul a ceea ce gândești sau ai vrea să se gândească. Ea pare să aparțină mai mult umorului...”. Noutatea față de definiția lui Dumarsais este dată de accentuarea asupra calității de mijloc de realizare a comicului pe care ironia o are, în concepția lui Pierre Fontanier. În rest, conținutul semanticist al definiției se menține. Fontanier numește și alte atitudini asociate ironiei (mânie, dispreț, persiflare binevoitoare etc.) și include ironia printre **figurile de expresie prin opoziție**, alături de *preteriție*, *epitropă*, *asteism*, *contrafacere*. Fără a oferi alte informații cu privire la ironie, Fontanier, asemeni altor cercetători, se limitează la a exemplifica uzul acesteia.

O abordare interesantă asupra conceptului aparține lui Henri Morier, care în al său *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, notează, pe lângă faptul că ironia este o figură a retoricii prin intermediul căreia se exprimă contrariul a ceea ce se dorește a fi înțeles, că, deseori, performarea ironică este asociată cu un sentiment de superioritate. Observația ni se pare notabilă și, din punctul nostru de vedere, orice performare ironică este însoțită de exprimarea unei ascendențe morale a ironistului față de victima ironiei

sale. Într-una din secțiunile lucrării, am detaliat acest aspect, după cum se va vedea în cele ce urmează. De asemenea, tot Morier notează că performarea ironică denotă și lipsă de modestie la ironist. Este, altfel spus, o manifestare lingvistică arogantă, ofensivă la adresa celui ironizat. Sigur că în această privință părerile sunt împărțite și, dacă pentru unii, ironia este o armă lingvistică, de către alții este văzută și ca mijloc al politeții.

Numind ironia, ca și Morier, drept „figură retorică”, Gh.N.Dragomirescu vede în aceasta drept un mijloc rafinat de a persifla ori a batjocori. Este încadrată, alături de *litotă* și *eufemism*, în categoria *antifrazelor*, deosebindu-se de cele două chiar prin înțeles – în timp ce litota și eufemismul camuflează o apreciere pozitivă, ironia presupune o judecată negativă., transmisă tot într-o manieră indirectă. Ca și Morier, Dragomirescu notează o serie de atitudini asociate ironiei, printre acestea regăsindu-se indignarea ori superioritatea. Același autor propune și o clasificare a figurilor în funcție de două criterii – structură și conținut. Astfel, după structură, notează *antifraza*, adică ironia construită printr-un singur cuvânt și *ironia verbală*, reprezentată de un enunț. După conținut, Dragomirescu indică două tipuri de ironie – ironia tragică și ironia romantică. În ceea ce privește primul criteriu de clasificare, ne vom rezuma la a spune că delimitarea între antifrază și ironie verbală ni se pare extrem de greu de susținut. Multe din ironiile verbale, așa cum le descrie Dragomirescu, au structura antifrazei, în sensul că lansează critici, și, în același timp, și antifrazele se realizează verbal, nu doar scriptic.

În concluzie, vom observa că, apărută odată cu Socrate, ironia a fost asociată la început cu un anumit comportament descris drept viclean. În spațiul antichității grecești, conotația peiorativă a termenului se va menține până la Aristotel.

Preluată de la greci de către Cicero, ironia va cunoaște, în spațiul latin, o resemantizare, fiind considerată o marcă a exprimării urbane, elevate. Aici, un prim teoretician al conceptului va fi Marcus Fabius Quintilianus, care va descrie ironia drept trop al opoziției între ceea ce se spune și ceea ce se comunică. Definiția dată ironiei de către Quintilianus va avea valoare de etalon, menținându-se peste secole. Și retoricienii de mai târziu ori cei care s-au ocupat cu investigarea tropilor și a figurilor au urmat considerațiile teoretice quintiliene, chiar până în perioada contemporană. Oricum, în comparație cu alte constructe lingvistice complexe precum metafora, comparația, epitetul, hiperbola etc., ironia nu a suscitat atâta interes, poate și pentru reputația de figură utilizată exclusiv în scopuri persiflatoare. Aceste prejudecăți vor fi stopate de către abordările pragmatice asupra problematicii ironiei, abordări inițiate de către descrierea făcută ironiei de Paul Grice, un filosof al limbajului de origine britanică.

Ironia în lumina noilor teorii pragmatice

După cum am arătat și în cadrul tezei noastre, un aport major în studierea ironiei a avut Paul Grice, un filosof al limbajului, care, în 1975, publică un studiu intitulat *Logic and conversation*, în cadrul căruia propune o descriere a limbajului în uz, pe care îl vede diferit de limbajul logicii, dar nu mai puțin complex. Paul Grice oferă o serie de precizări menite a demonstra raționalitatea limbajului cotidian, respectiv faptul că și acesta, asemeni limbajului științific, urmează o serie de principii orientate nu spre funcționarea în raport cu cuantificatorii *adevărat/fals*, ci în raport cu opozițiile *eficient /mai puțin eficient/ineficient*.

Ceea ce și-a propus să demonstreze Paul Grice a fost că și limbajul cotidian are în vedere o serie de principii care asigură eficiența schimburilor verbale dintre participanții la o conversație. Și că, pentru ca un schimb verbal să se mențină în cadrele raționalității, trebuie să fie avute în vedere în permanență aceste principii. Mai întâi a enunțat un principiu general al schimburilor verbal, numit Principiu al Cooperării (*Cooperative Principle*), care spune că fiecare participant la o conversație va interveni pertinent la dialog și în momentele cerute de scopul sau direcția schimbului verbal. Mai apoi au fost enunțate de către același autor o serie de maxime conversaționale la care fiecare vorbitor se raportează atunci când se află în postura de performativ sau în cea de receptor, în cadrul unui schimb verbal. Paul Grice consideră că există patru astfel de maxime: a calității, a cantității, a relației și a modalității. De asemenea, Grice, în cadrul aceluiași studiu, dă curs unei analize a enunțurilor în cadrul cărora semnificația literală nu coincide cu semnificația reală. Aceste enunțuri sunt numite implicaturi, Grice arătând că, deși par încălcări ale principiilor conversaționale, aceste enunțuri atipice respectă normele raționale ale comunicării verbale. Inventariind tipurile de implicaturi, Paul Grice include ironia într-o astfel de categorie a implicaturilor ce par a încălca maxima sincerității, alături de metaforă, litotă sau hiperbolă. Mergând mai departe în încercarea de a explica modul în care o remarcă ironică este receptată și interpretată, Grice oferă un model descriptiv secvențial, care presupune activarea unui șir de asumții la receptor, toate ghidate de raportarea la principiile comunicării: 1. *Ironistul știe că a făcut o afirmație falsă și că și receptorul știe că el este conștient de faptul că a afirmat ceva neadevărat.* 2. *În afară de faptul că vorbitorul a făcut o afirmație nepertinentă, este clar pentru receptor că vorbitorul vrea să transmită altceva decât ceea ce a spus.* 3. *Propoziția relaționată la modul cel mai evident de cea performată este cea opusă celei performate.*

Deși modelul interpretării pare convingător, mai mulți cercetători s-au arătat sceptici față de această procedură de interpretare. În ce ne privește, ne declarăm scepticismul mai cu seamă față de al treilea pas inferențial – de ce alege receptorul să activeze chiar semnificația opusă celei literale?

În continuarea modelului descriptiv propus de Grice, John Searle, un filosof al limbajului american, teoretician al actelor de vorbire, a descris ironia drept un act de vorbire indirect. În explicarea funcționării acestor acte de vorbire indirecte, John Seale este de părere că trebuie să se țină cont de o teorie a actelor vorbirii, de anumite principii ale cooperării conversaționale, de fondul de cunoștințe comun vorbitorului și receptorului, precum și de abilitatea receptorului de a da curs unor inferențe. Astfel, procedura de interpretare propusă de Searle este mult mai elaborată decât cea a lui Paul Grice, incluzând nu mai puțin de zece pași inferențiali, incluzând asumții generale legate de conversație sau de principii ale cooperării conversaționale, de teoria actelor vorbirii, precum și o suită de inferențe din asumțiile activate și conjugate. Nu putem și nici nu ne propunem să negăm validitatea algoritmului de interpretare a unui act de vorbire indirect, așa cum este ea propusă de John Searle. Pentru a putea fi demonstrată cu date științifice o astfel de schemă interpretativă ar trebui să se dea curs unui studiu multidisciplinar, care să includă o perspectivă neurologică, o alta psihologică și una lingvistică, abordare care, din ceea ce știm, nu s-a realizat încă. Oricum, modelul este verosimil, cu precizarea că, probabil, în cazul unor acte de vorbire indirecte încetățenite, folosite frecvent, receptorii nu mai parcurg toți cei zece pași inferențiali pentru a accesa semnificația transmisă de vorbitor, ci folosesc o schemă simplificată, accesând direct acele **semnificații proeminente**, teoretizate de Rachel Giora. În ceea ce privește ironia, procesul se derulează în aceiași termeni: potrivit lui Searle, și decriptarea unei ironii necesită parcurgerea celor zece pași inferențiali. Din punctul nostru de vedere, modelul interpretativ se poate justifica în privința ironiilor nonuzuale, inedite, însă, mai mult ca sigur că în cazul unor ironii des folosite (de exemplu, cunoscuta replică ironică asociată frustrării „Grozav!”, performată într-un moment de dezamăgire), procesul de interpretare nu mai este atât de laborios. De fapt, în cazul unei remarci ironice precum cea dată exemplu – a spune „Grozav!” într-un moment al dezamăgirii – este greu de crezut că receptorul va face un efort pentru a găsi o semnificație rațională ironiei. Cel mai probabil, va atașa o semnificație proeminentă de tipul „Vorbitorul este nervos/agasat/iritat etc.”, fiind mulțumit cu această interpretare aproximativă și fără a-și pune problema câtuși de puțin dacă interpretarea dată este și cea completă. Suntem convingși că, uneori, receptorii optează pentru ipotezele interpretative cele mai accesibile și, evident, cele pe care uzul le-a fixat.

Vom conchide astfel spunând că și pentru Searle, interpretarea ironiei presupune un mecanism secvențial, însă unul mai elaborat, în acord cu teoria actelor vorbirii.

Pe aceeași line va merge și Rachel Giora într-o abordare ce subliniază, pentru prima dată într-o manieră explicită, una din finalitățile ironiei, și anume cea de mijloc lingvistic aservit politeții, deși recunoaște că, în unele situații, ironia poate fi percepută și ca o armă critică redutabilă, dat fiind că, prin natura sa indirectă, nonexplicită, nu poate fi ușor contracarată. Oricum, pentru Rachel Giora, ironia este, în primul rând, un mijloc de a nega indirect o afirmație, un mod de a gândi, o stare de lucruri etc. Acesta e principalul motiv pentru care vorbitorul recurge la un astfel de enunț sofisticat. În ceea ce

privește receptarea ironiei, Rachel Giora urmează calea teoriilor semanticiste (Grice, Searle), dar cu o serie de precizări personale. Cea mai importantă dintre acestea ar fi aceea că ironiile uzuale, asemeni altor structuri lingvistice folosite frecvent, sunt interpretate mai repede și fără același efort față de ironiile non uzuale. Această afirmație este susținută de către experimente menite a măsura timpii de receptare și interpretare a enunțurilor ironice. Introducând conceptul de *semnificație proeminentă* (salient meaning), pe care o definește drept ușurință a accesării semnificației unui termen sau enunț într-o situație de comunicare, Rachel Giora este de părere că, în cazul ironiilor non uzuale, dimensiunea literală a enunțului performant are gradul de accesibilitate crescut în raport cu semnificația nonliterală, ironică, astfel că semnificația literală va fi accesată și interpretată prima și, fiind în contradicție cu contextul performării, va fi respinsă, dându-se curs în felul acesta unei proceduri de interpretare secvențiale.

În ceea ce privește ironiile uzuale (de exemplu, a spune „Grozav!” într-o situație de decepție), acestea sunt accesate, din punctul de vedere al lui Rachel Giora, la fel de repede pe cât sunt cele literale.

Privind procedura de interpretare, Rachel Giora este de părere că, odată procesată semnificația literală, aceasta nu este anulată, după cum prevedeau teoriile propuse de Paul Grice ori John Searle, ci este menținută activă, astfel că, atunci când se ajunge și la semnificația nonliterală, ironică, diferența dintre cele două semnificații va fi evidentă comunicând o stare de dezamăgire a performerului. Fără a o spune explicit, Rachel Giora susține, astfel, și acele teorii care văd în ironie drept o modalitate sofisticată de a transmite o decepție (de ex. teoria ecoului susținută de Dan Sperber și de Deidre Wilson).

O altă teorie care propune o descriere a ironiei, însă o teorie pe care am numi-o paralingvistică, este cea a lui Herbert Clark și a lui Richard Gerrig, care, pornind de la o observație a lui Paul Grice și de la una a lui H.W. Fowler, consideră ironia drept o formă de disimulare, mai precis o formă de enunțare care se adresează, simultan, la două tipuri de receptori: unii naivi, care vor interpreta doar componenta literală, nonironică, a enunțării și unii inițiați, care vor repera sensul ascuns, ironic. Între vorbitor și această a doua categorie de receptori se va crea un sentiment de complicitate, sentiment fundamental în interacțiunea ironică, în concepția celor doi. Țintele ironiei sunt, potrivit lui Clark și lui Gerrig, trei : persoana imitată, receptorul naiv, care nu percepe nesinceritatea, precum și un anumit enunț sau comportament, considerate de blamat. Spre deosebire de teoria mențiunii, propusă de Dan Speber și Deidre Wilson, Clark și Gerrig consideră că abordarea lor asupra ironiei dă seama de o serie de aspecte, cum ar fi afectul asimetric (potrivit celor doi, teoria mențiunii nu explică decât ironiile de tip *critică prin laudă*, nereușind să ofere o explicație pentru ironiile de tip *laudă prin critică*), victima/victimele vizată (-e) de utilizarea ironiei (Clark și Gerrig susțin că teoria mențiunii are în vedere o singură victimă a ironiei, în timp ce teoria disimulării pe care ei o propun subliniază existența a două victime : persoana imitată și receptorul naiv, incapabil să perceapă natura nesinceră, aluzivă a performării), dar și tonul specific, imitativ, care dă de înțeles că vorbitorul reia afirmația unei alte persoane. Mutând accentul de pe componenta lingvistică pe cea actanțială, teoria simulării propusă de Clark și Gerrig nu scapă totuși de critici, una dintre cele mai

vehemente indicând o anumită lipsă de verosimilitate a procedurii de interpretare – pentru a înțelege ironia, receptorul trebuie să recunoască persoana imitată și ridiculizată de vorbitor, or, este greu de crezut că receptorul este capabil să recunoască de fiecare dată victima ironiei, cea la care vorbitorul face aluzie.

Mergând pe linia aceleiași abordări comportamentale, Gregory Currie atrage atenția asupra faptului că ironia nu este o operație de înlocuire de semnificații, ci înseamnă a mima că faci ceva, fără a face propriu-zis acel lucru. Spre deosebire de Clark și Gerrig, Currie este de părere că prezența unui public naiv în momentul performării ironice nu este obligatorie. De asemenea, demarcația pe care Currie o face în raport cu teoria lui Clark și Gerrig este că performarea ironică nu presupune neapărat a mima o acțiune, un comportament etc., ci a mima că ești altcineva în momentul performării, respectiv o persoană cu o perspectivă greșită asupra lumii sau asupra unui aspect al acesteia. Accentuând asupra faptului că, prin intermediul ironiei, performerul condamnă o perspectivă greșită de raportare la realitate, Currie nu face decât să reia, cu o terminologie ușor schimbată, evident, ceea ce teoria mențiunii propune, astfel că originalitatea sau noutatea observațiilor lui Gregory Currie nu se evidențiază.

Aportul cel mai semnificativ în studierea ironiei aparține, din punctul nostru de vedere, lingviștilor Dan Sperber și Deidre Wilson, care propun o teorie de descriere a ironiei importantă atât prin perspectiva descriptivă originală pe care o propune, cât și prin efectul emulativ pe care l-a avut asupra celor care, ulterior, au dat curs unor cercetări asupra ironiei. Majoritatea celor care au studiat ironia în ultimii 20-30 de ani s-au raportat la teoria propusă de cei doi lingviști, aprobând-o, contestând-o, încercând să o perfecționeze etc. Demersul analitic al celor doi pornește de la câteva concepte-cheie, cum este cel de *mențiune* sau perechea *uz descriptiv/ uz interpretativ*. Prezentând funcționarea limbajului la scară mare, Dan Sperber și Deidre Wilson arată că, în general, limbajul este folosit pentru a reprezenta realitatea, situație în care se poate vorbi despre uzul descriptiv al limbajului, dar și pentru a se referi la sine, capacitate numită uz interpretativ, de cei doi. Când privește *menționarea*, conceptul este preluat din logica formală și înseamnă reluarea unui enunț performat anterior. Dacă, în cadrul formal, menționarea este indicată explicit (de exemplu, prin folosirea ghilimelelor), în limbajul uzual indicarea sursei menționării este, de obicei, omisă fie din rațiuni ce țin de economia exprimării, fie deoarece vorbitorul mizează pe capacitatea receptorului de a identifica tacit sursa menționată. În orice caz, în opinia celor doi lingviști americani, ironia este o formă de menționare specifică vorbirii uzuale. Pentru cei doi, enunțurile de tip mențiune nu au atât rolul de a transmite informații, cât de a transmite anumite atitudini ori stări emoționale ale vorbitorului. În cazul ironiei, atitudinea transmisă de vorbitor este, preponderent, cea de dezaprobare față de un enunț (credință, gând etc.) performat sau performabil. Oricum, în concepția celor doi procedura de menționare vizează conținuturi propoziționale, inclusiv ale credințelor sau gândurilor pe care victima ironiei le-a exprimat la un moment dat sau este pasibilă a le exprima. În această din urmă situație, Sperber și Wilson aduc în discuție o capacitate mentală imperios necesară unui vorbitor, respectiv capacitatea de a atribui stări mentale. Astfel, cei angrenați într-o situație de comunicare

utilizează frecvent această abilitate de a atribui anumite stări mentale celor care participă la conversație. Stările mentale nu se referă la atitudini sau intenții, ci la gânduri cu conținut propozițional. Formulată mai simplu, vorbitorul poate face prezumții cu privire la anumite gânduri pe care un alt participant la conversație le întreține în momentul respectiv, gânduri referitoare la următorii pași enunțiativi și, în baza acestor prezumții, își poate calcula următoarele intervenții în cadrul conversației. Și în cazul ironiei, spun Sperber și Wilson, există situații în care vorbitorul menționează un astfel de gând cu conținut propozițional pe care îl atribuie tacit unui alt vorbitor, gând față de care își arată dezaprobarea. Prin urmare, a menționa, la modul ironic, un enunț nu reclamă ca respectivul enunț să fi fost enunțat de cineva. Pot fi menționate și gânduri (credeințe, atitudini etc.) pe care vorbitorul le atribuie cuiva. Abilitatea umană de a atribui stări mentale și de a construi metareprezentări, după cum numesc Sperber și Wilson enunțurile despre alte enunțuri, este prezentată în amănunt în cadrul tezei noastre, fiind corelată, evident, cu producerea ironiei.

Rolul celor doi lingviști, Dan Sperber și Deidre Wilson, în cercetarea ironiei este, din punctul nostru, major și am indicat mai sus de ce. Integrată în mai ampla teorie a relevanței propusă de cei doi, ironia este considerată drept o manifestare lingvistică uzuală, prin nimic atipică în raport cu alte enunțări.

O descriere a performării ironice oferă și Akira Utsumi, teorie pe care o intitulează teoria etalării implicite (*implicit display theory*) și care spune că performarea ironică este precedată de un context ce favorizează apariția ironiei și care include trei aspecte: 1. *vorbitorul are o anumită așteptare, într-un anumit moment*; 2. *așteptarea vorbitorului este înșelată*; 3. *vorbitorul nutrește o stare emoțională negativă*. Pornind de la acest context favorizant și care, în concepția lui Utsumi este o condiție sine qua non a performării ironice, enunțarea de factură ironică va include următoarele: *o aluzie la așteptarea vorbitorului*; *o formă de nesinceritate pragmatică și exprimarea indirectă a atitudinii negative a vorbitorului, generată de așteptarea înșelată*;

În continuare, în încercarea de a explica funcționarea ironiei, Utsumi simte nevoia de a explica și conceptul de *aluzie*, dând o definiție tehnică a acesteia, precum și cel de *nesinceritate pragmatică*, pe care o consideră drept o încălcare deliberată a unui principiu pragmatic, de tipul maximelor conversaționale, a normelor exprimării politicoase etc.

Același cercetător își propune lămurirea unui alt aspect legat de performarea ironică – cum poate fi determinată calitatea ironică a unui enunț. Altfel spus, cum putem să ne dăm seama dacă un enunț este într-adevăr ironic sau doar pare a fi ironic. Răspunsul pe care îl dă Utsumi acestei întrebări este acela că, pentru a putea indica statutul de ironie al unui enunț, trebuie să existe un reper, un enunț-tip cu care să poată fi comparate enunțurile greu identificabile drept ironice. În raport cu enunțul ironic prototipic, se vor avea în vedere trei valori cuantificabile: gradul de aluzie, gradul de nesinceritate pragmatică și gradul exprimării indirecte a unei atitudini negative, pe care Utsumi le exprimă, prin intermediul unei formule matematice, astfel: $d(U) = d_a + d_i + d_e$, unde $d(U)$ reprezintă gradul de ironie al unui enunț, d_a , gradul de

aluzie, d_i , gradul de nesinceritate, iar d_e , gradul exprimării indiecte. Pentru a putea rezolva și problema asimetriei ironiei, Utsumi mai include, în cadrul formulei sale, doi parametri: gradul așteptării libere de context și gradul evidenței așteptărilor locutorului. În ceea ce privește interpretarea ironiei, Utsumi este de părere că recunoașterea contextului ironic este imperios necesară unei decriptări adecvate. Când privește accesibilitatea unui enunț ironic, respectiv timpul mai scurt sau mai îndelungat de interpretare a acestuia, Utsumi este de părere că timpul de interpretare depinde de gradul de ironie al enunțului și, de asemenea, că enunțurile al căror context este recunoscut drept unul ironic vor fi reperate mai repede drept ironice și, implicit, vor fi interpretate mai repede.

O teorie apropiată de teoria ecoului și intitulată *Teoria amintirii prin ecou* propun Sam Glucksberg și Roger J. Kreuz, ținând totuși a sublinia că perspectiva de analiză pe care o propun nu trebuie confundată cu cea a teoriei ecoului. Un aspect asupra căruia se opresc cei doi psiholingviști este raportul dintre ironie și sarcasm – pentru cei doi, conceptele nu sunt în orice situație sinonime. Sarcasmul este o formă de ironie care presupune un reproș adresat indirect unei persoane, dau de înțeles cei doi, or, există enunțuri ironice care nu sunt îndreptate împotriva unei persoane anume, nefiind, pentru cei doi, prin nimic sarcastice, după cum există performări sarcastice care nu sunt ironice – de exemplu, expresia „Mulțumesc mult!” performată sarcastic. În ce privește primul aspect, suntem de acord cu observația făcută de cei doi. Când privește exemplul dat drept sarcastic, și nu ironic, ne declarăm sceptici. Considerăm că și acest enunț este unul fără doar și poate ironic, doar că este însoțit de o atitudine de reproș. Din punctul nostru de vedere, sarcasmul este o formă de ironie – este ironia cea mai ostilă, mereu însoțită de o atitudine critică evidentă.

Propunându-și să găsească o definiție a ironiei cât mai apropiată de esența fenomenului, Sam Glucksberg și Roger J. Kreuz introduc conceptul de *reamintire*. Astfel, în opinia celor doi ironia este un comentariu folosit pentru a transmite atitudinea de dezamăgire a vorbitorului față de o anumită stare de lucruri, comentariu prin care i se amintește unui receptor ce așteptări avea sau ce spera vorbitorul să se întâmple. Astfel, pentru cei doi finalitatea ironiei este cea de a aminti un eveniment anterior. De asemenea, cei doi sunt de părere că, dacă orice ironie are această funcție memorativă, nu la fel se întâmplă cu funcționarea ca ecou a ironiei, aceasta nefiind probată decât de un număr restrâns de ironii. Descriind modul de funcționare a ironiei ca amintire, cei doi indică faptul că amintirea poate fi explicită, dacă face trimitere la un eveniment din trecutul apropiat și implicită, dacă reamintește o normă socială, comportamentală etc., o așteptare etc. În ceea ce privește structura enunțului ironic, Kreuz și Glucksberg sunt de părere că aceasta este duală – cea literală și cea ironică, opusă celei literale.

Din punctul nostru de vedere, teoria celor doi este extrem de apropiată de cea propusă de Rachel Giora. În ambele cazuri, este subliniată funcția critică a ironiei și ambele teorii susțin decriptarea ironiei în acord cu modelul semanticist.

O altă abordare originală asupra problematicii ironiei, una de factură psiho-socială, aparține cercetătorilor italieni Luigi Anolli, Rita Ciceri și Maria Giaele Infantino, care văd în ironie un mijloc de camuflare a intențiilor sau atitudinilor pe care le manifestă vorbitorul la un moment dat, care însă lasă să se întrevadă ceea ce se află în spatele măștii „ironiei” pe care o poartă. De asemenea, cei trei atrag atenția asupra contextului de enunțare și a importanței acestuia în performarea ironică de o anumită factură (sarcastică, amuzantă, blândă etc.). Pentru cei trei, ironia sarcastică este singura de tip ecou, deoarece menționează așteptări pozitive nerealizate. Când privește finalitatea ironiei, cei trei consideră că aceasta este utilă în menținerea și chiar consolidarea relațiilor sociale dintre anumiți indivizi. Ironia este folosită, potrivit celor trei, de anumite persoane, cărora nu le place să-și exprime în mod direct aprecierea față de un anumit aspect și, de asemenea, nu le place nici să critice în mod direct. De la adăpostul ironiei, ironiștii devin buni descriptori ai realității, beneficiind de obiectivitatea detașării pe care ironia le-o conferă. Cei trei numesc ironia, la modul metaforic, „gard sacru” ori „cerc magic”, în spatele căruia ironistul își protejează spațiul mental, viziunea asupra vieții. De multe ori, spun cei trei, ironia este folosită pentru a dezamorsa situațiile tensionate, menținând astfel o stare de acalmie benefică relațiilor sociale. De asemenea, o altă valență socială a ironiei este ambiguitatea acesteia care îi permite ironistului să renegocieze sensul afirmațiilor sale, astfel că aceștia nu pot fi trași la răspundere pentru ceea ce spun.

În definirea ironiei, Luigi Anolli, Rita Ciceri și Maria Giaele Infantino pornesc de la definirea unor concepte de bază, implicate în performarea și receptarea enunțului ironic. Astfel, cei trei indică următoarele concepte: *asumpțiile*, *evenimentul principal*, *comentariul dialogat* și *efectul ironic*. Asumpțiile sunt derivate din contextul de enunțare, din informațiile de fundal împărtășite de participanții la dialog, din ceea ce s-a afirmat anterior etc. Evenimentul principal este ceea ce declanșează enunțarea ironică. Comentariul dialogat coincide cu performarea ironică. În ultima fază a interacțiunii ironice, accentul cade asupra efectului ironic, acesta vizându-l pe receptor.

Propunând un model descriptiv amplu, cei trei refuză sintagma „limbaj ironic”, indicând-o, în schimb, pe cea de „comunicare ironică”, mai apropiată de natura performării ironice, care, din punctul de vedere al celor trei, include nu doar manifestări lingvistice.

O altă teorie de factură paralingvistică propune Joan Lucariello, numindu-și modelul descriptiv drept *teoria ironiei situaționale*.

Abordarea lui Lucariello are un caracter eseistico-filosofic, pornind de la o serie de constatări privind derularea evenimentelor umane, aflată sub auspiciile hazardului. Ironia devine astfel o modalitate de subliniere a relativității ce planează asupra existenței umane. Lucariello delimitează ironia situațională de cea verbală arătând că există și similitudini între cele două. Unul din elementele comune celor două tipuri de ironie este indicarea unei opoziții: între sensul literal, direct exprimat, și sensul nonliteral, indirect transmis, în cazul ironiei verbale, respectiv între o stare de lucruri dorită și starea existentă, în cazul ironiei situaționale. De asemenea, potrivit aceluiași cercetător, cele două tipuri de ironie includ factorul

surpriză, esențial în crearea efectului ironic. O diferență între cele două tipuri de ironie este că cea verbală necesită un ironist, în timp ce ironia situațională presupune un observator, un constator.

În tentativa de a da o descriere adecvată ironiei situaționale, Lucariello trece în revistă o serie de situații compatibile cu ironia. El găsește șapte astfel de situații pe care le denumește astfel: *Dezechilibre*, *Pierderi*, *Câștiguri*, *Rezultate duble*, *Dramatism*, *Prinde -22*, *Coincidență*. Fiecare dintre cele șapte situații este definită și, pentru fiecare, Lucariello oferă câte un exemplu. Pentru a proba recunoașterea în general a ironiei situaționale, Lucariello a dat curs unor experimente ai căror protagoniști au fost indivizi selectați aleatoriu. Un astfel de experiment le cerea la treizeci de subiecți să prezinte, în douăzeci de minute, cinci situații pe care le consideră ironice. Potrivit lui Lucariello, răspunsurile oferite de cei treizeci de subiecți au demonstrat că aceștia cunosc foarte bine ironia situațională, astfel că au reușit să dea exemple pertinente.

Observații privind rolul indicilor în interpretarea ironiei

Ținând cont de ceea ce au afirmat o serie de cercetători cu privire la indicii implicați în enunțarea ironică, dar și în acord cu ceea ce am constatat noi înșine examinând mecanismele performării ironice, putem spune cu certitudine că nu există un indice care să semnaleze ironia în oricare ocurență a acesteia. Faptul se datorează, evident, caracterului nondirect, simulat, al performării ironice. Este clar că ironiile cele mai reușite sunt cele mai discrete, cele semnalate cu subtilitate.

Din punctul nostru de vedere, cel mai eficient indice al ironiei verbale este ceea ce am putea numi *caracterul absurd al performării ironice* – prin chiar forma sa literală, care contrastează cu contextul de vorbire, ironia îl avertizează pe receptor că are de-a face cu un enunț atipic. De altfel, ne întrebăm dacă nu cumva discordanța între ceea ce se spune și ceea ce se comunică, prin enunțul ironic, nu are rolul de indice al recunoașterii ironiei, și mai puțin de cale a interpretării acesteia.

Un alt indice al ironiei care ține tot de semantica enunțului este *exagerarea* – multe din ironiile uzuale transmit o laudă, o apreciere, o constatare etc. exagerată, agumentată, această augmentare atrăgând atenția receptorului asupra posibilei nesincerități a enunțului.

De asemenea, *expresiile confirmării* („într-adevăr”, „fără doar și poate” etc.) sau semiadverbele (*chiar*, *numai*, *și* etc.) pot funcționa uneori ca indici ai ironiei sau *întrebările redundante* („nu-i așa?”, „nu crezi?” etc.) aflate la finalul unor enunțuri ironice (de ex. un enunț de tipul „Va fi grozavă ora de fizică, nu-i așa?”, performat de un elev căruia nu-i plac orele de fizică).

În ceea ce privește un anume *ton al vocii* asociat ironiei, părerile specialiștilor diferă, însă cei mai mulți dintre cei care au studiat ironia consideră că aceasta nu este asociată cu un ton al vocii specific. În funcție de ceea ce transmite enunțul ironic, tonul poate fi unul de falsă compasiune, unul zeflemitor, unul

de superioritate, unul reproșator etc. Sigur că și tonul poate fi contrafăcut, mai cu seamă atunci când mimează o atitudine pozitivă (compasiune, admirație, bucurie etc.) față de conținutul enunțat.

De altfel, au fost făcute studii temeinice pentru stabilirea presupusului ton ironic, însă acestea nu au probat existența unui atare ton, după cum remarcă Gregory Bryant și Jean Fox Tree la finele unui studiu intitulat chiar „Is there an Ironic Tone of Voice?”²

Referitor la o serie de indici gestuali și ai mimicii, considerăm că aceștia sunt folosiți doar în anumite situații și sunt atât de variați, încât cu greu ar putea fi inventariați. Oricum, indicăm printre astfel de gesturi și expresii ale feței asociate cu performarea ironică *zâmbitul*, *clipitul din ochi*, *privirea fixă*, *căscatul formal* etc.

Oricum, ne declarăm și noi în asentimentul celor mai mulți dintre ironiologi, considerând că, în afara dimensiunii literale a enunțului ironic, alți indici de indicare a ironiei nu sunt obligatorii. Ei pot să apară, uneori, grăbind reperarea enunțării nesincere, dar pot să și lipsească, fără ca receptarea și interpretarea ironiei să fie amenințată.

Observații cu caracter personal privind uzul ironiei

Fără a propune o teorie a uzului ironiei, am îndrăznit să facem o serie de observații privind performarea ironică. Astfel, analizând mecanismele lingvistico-mentale premergătoare enunțării ironice, am ajuns la concluzia că ironia este un construct lingvistic dependent de un context de enunțare, altfel spus un enunț a cărui interpretare se face doar prin raportare la contextul de enunțare. Forma literală a unui enunț ironic nu este prin nimic ironică și interpretarea enunțului ironic doar pe baza formei sale propoziționale este imposibilă. Contextul este cel care scoate în evidență caracterul nesincer al ironiei. Prin urmare, am considerat că la baza construirii unui enunț ironic stă o **operație de schimbare a referinței unui termen** sau a mai multor termeni.

Am subliniat, de asemenea, că una din finalitățile utilizării ironiei este obținerea unui enunț sofisticat, care să reliefeze abilitățile comunicaționale ale locutorului. Un alt deziderat al locutorului ar fi și acela de a evidenția o discrepanță, fapt remarcat și de alții. Uneori, ironiile sunt folosite în spiritul politeții, pentru a transmite, într-un mod indirect, critici, alteori, dimpotrivă, sunt arme critice dintre cele mai redutabile. Alte atitudini asociate cu performarea ironică și pe care le-am notat ar fi etalarea de către ironist a unei **ascendețe morale, sociale, intelectuale** etc., dar și un **sentiment de complicitate** care poate funcționa ca liant social, întărind relațiile sociale dintre locutor și anumiți receptori ai ironiei sale.

Ceea ce am remarcat, de asemenea, a fost că o operație esențială în cazul interpretării enunțurilor ironice nonuzuale, respectiv a ironiilor inedite, genuine, este cea de **stabilire a sincerității enunțării**. Doar în urma parcurgerii acestui pas, care implică emiterea unei asumții privind asumarea de către

² „Există un ton ironic?” [Tr.n]

locutor a enunțului performat, va alege receptorul o cale de interpretare: fie interpretarea ad-literam, eronată, fie cea nonliterală, ironică.

Vom încheia spunând că acest capitol nu include toate observațiile cu caracter personal privitoare la ironie. Și alte capitole includ astfel de observații, mai mult sau mai puțin pertinente, privitoare la diverse aspecte ale performării ironice.

Ironia în literatură

Utilizarea ironiei la nivel textual implică o serie de schimbări în raport cu performarea ironică verbală. Dacă în cadru verbal, locutorul poate utiliza o serie de indici nonlingvistici pentru a semnala nesinceritatea performării sale ori dacă asumțiile contextuale contradictorii sensului literal al enunțului ironic sunt accesibile receptorului pentru efectuarea unei interpretări adecvate, în spațiu textual, folosirea unor indici ai ironiei este întrucâtva îngrădită, mai cu seamă atunci când autorul nu dorește ca ironia să fie prea vizibilă, dar să fie totuși detectabilă.

Din punctul nostru de vedere, folosirea ironiei în cadrul textului literar poate reprezenta o marcă a subiectivității auctoriale, din moment ce implică o luare de poziție, o evaluare a unei stări de lucruri, chiar dacă aceasta este transpusă în spațiul ficțional. Astfel, de regulă, cu ajutorul ironiei, autorul se raportează critic la un aspect al realității, comunicând spre cititor stări emoționale precum indignarea, furia ori starea de frustrare. Se întâmplă așa atunci când ironia reprezintă una din „vocile” textuale, folosită pentru a camufla mesajul sau pentru a contribui la crearea acelei semnificații „surpiză”.

Pe de altă parte, în cazul ironiei textuale, victima ironiei este, de regulă, greu de identificat, dat fiind că, ironizând un personaj, autorul face referire la o întreagă categorie socială, la un anumit tip uman, la mentalități, credințe, cutume etc., or, relaționarea textului cu realitatea sub acest aspect poate reprezenta o încercare dificilă pentru cititorul dornic să înțeleagă mesajul textual. În același timp, și în cadrul operei literare, ironia funcționează ca un generator de contrast, indicând discrepanța dintre ceea ce este și ceea ce ar trebui să fie, dintre realitate și idealitate.

Deși, de-a lungul timpului, ironia a fost asemănată cu alte constructe lingvistice, de regulă din aceeași categorie a mijloacelor lingvistice cu semnificație nonexplicită (alegorie, parodie, antifrază, litotă etc.) și, uneori, chiar asimilată unei categorii sau alteia. În unele situații, ironia poate chiar fuziona cu alte modalități de exprimare cu semnificație nonexplicită (metafora, hiperbola etc.), fără a-și pierde însă individualitatea. Acesta este mesajul pe care am vrut să-l transmitem prin intermediul acestui capitol în care am analizat relația ironiei cu alte constructe apropiate ca structură și mod de funcționare. Astfel, vom spune răspicat că, din punctul nostru de vedere, ironia nu este nici metaforă, nici antifrază, nici alegorie,

nici satiră etc. Structura în nuce a ironiei este una de specificitate, care, chiar dacă prezintă similarități cu alte forme de exprimare, nu se poate confunda cu acestea.

În cadrul textului literar, ironia poate funcționa, din punctul nostru de vedere, în două feluri: ca mecanism implicat în construirea sensului global al operei, fiind indisolubil legată de semantica textuală, și ca mecanism stilistic, subsumat unor paradigme ale exprimării uzuale, apărând sporadic la nivelul textului și fără pretenția de a produce schimbări semnificative la nivelul semanticii globale a operei. În acord cu această constatare, propunem două modele de analiză a ironiei în cadrul textului literar, fiecare fiind specific uneia din cele două situații indicate mai sus.

Semnificații ale ironiei în cadrul discursului literar

Pentru a arăta cât de complex poate fi „jocul” ironiei în cadrul unui text literar am ales una din schițele caragieliene reprezentative, din punctul nostru de vedere, pentru folosirea ironiei la nivelul operei ficționale, și anume schița „Duminica Tomii”.

După cum indică mulți dintre cei care au analizat opera lui I.L.Caragiale, ironia este una din componentele semantice definitorii ale acestei opere, regăsită în diverse schițe (*Tempora, Amicul X, O zi solemnă* etc.) și, evident, în comedii. Efectul principal urmărit prin folosirea ironiei este, în cadrul operei caragieliene, ceea ce noi am numit *contrastul cu finalități ridiculate*.

De asemenea, o constantă a ironiei caragieliene este enunțarea în ecou a unor păreri încetățenite vizavi de anumite persoane, îndeosebi, dar și față de aspecte ale societății. Din acest punct de vedere teoria ecoului, propusă de Dan Sperber și Deidre Wilson, pare să își demonstreze validitatea și în ceea ce privește ironia textuală. Dacă se caută exemple în favoarea acestei teorii, atunci literatura lui I.L.Caragiale poate oferi unele dintre cele mai elocvente astfel de exemple. De multe ori, ironia, în cadrul schițelor lui Caragiale, nu face decât să reia păreri generalizate în cadrul unor grupuri sociale mai mult sau mai puțin numeroase, comunicând, implicit, decizia naratorului și, evident, a autorului, față de părerile pe care le îngână. Părerile sunt, de regulă, aprecieri față de o anumită persoană, care, prin ceea ce face și prin ceea ce este, nu merită aprecierile. Aici intervine auctorele care, cu măiestrie și făcând uz de ironie, deconspiră formele fără fond, amuzându-se de ignoranța publică, de prostia generalizată ce se extinde ca un flagel extrem de contagios în universul caragialian.

În ceea ce privește schița pe care ne-am propus a o analiza îndeaproape, pentru a urmări funcționarea mecanismelor ironiei, vom face de la început precizarea că ironia, în cadrul acestei opere, este folosită cu o deosebită discreție, putând să-l inducă în eroare pe cititorul neavizat. Bunăoară, naratorului, descins într-o vizită de curtoazie la „amicul Tomiță” i se cere ajutorul: să scrie o cronică despre ceva „nou de tot”, altfel spus, despre relația dintre știință și credință, până când amicul dă o fugă la

dentist, pentru a scăpa de o chinuitoare durere de măsea. Până și tema cronicii amicului ni se pare aleasă cu ironie, făcându-se aluzie la teme la modă, căutate mereu de ziariști, dar care nu întodeauna sunt în concordanță cu gradul de emancipare al societății. Oricum, în spațiul cultural românesc de sfârșit de secol XIX, tema ni se pare una pretențioasă și, probabil, același sentiment este nutrit și de narator care, prin cronica pe care o va scrie, nu va face decât să bagatelizeze subiectul, cu ajutorul substanțial al ironiei.

Rememorând episoade din propria copilărie legate de interacțiunea cu spațiul bisericii și, implicit, cu oamenii bisericii, naratorul, purtând o mască a naivității, evidențiază lipsa trăirii creștine la cei care se presupune că ar fi trebuit să o nutrească la modul cel mai sincer și să o transmită și altora. Debutul anamnetic este marcat de folosirea unei tonalități de un patetism care, de asemenea, naște bănuieli. Ulterior, prezentând fapte menite a pune în lumină incapacitatea individului din spațiul mahalalei de a trăi cu sinceritate în spiritul creștin, autorul utilizează procedee subsumate semanticii ironice, precum: *acumulările terminologice pseudoelogioase, folosirea ironică a infinitivului cu valoare imperativă, inserarea în cadrul textului a discordanțelor ironice, juxtapunerea de termeni cu semnificații antinomice, contrastul devalorizant, amalgamarea registrelor discursive, folosirea diasirmului ironic etc.*, procedee a căror funcționare la nivelul textului am explicat-o în cadrul tezei noastre.

Astfel, ironia îi servește autorului pentru a da glas unor ecouri atribuite mentalității contemporane, privitoare atât la raportul dintre credință și știință, cât și la viețuirea în spiritul credinței, descrisă, de cele mai multe ori, în termeni elogioși nejustificați. Ironia semnaleză discrepanța dintre trăirea autentic religioasă și o viețuire spirituală simulacrală, aceasta din urmă caracterizându-i pe enoriașii mahalalei în care naratorul a copilărit. Prezentându-i într-o perspectivă ridicolă pe acești trăitori viciați de lăcomie, autorul nu indică faptul că sunt, în fond, niște necredincioși, ci, prin intermediul ironiei, ne arată că sunt departe de a fi niște credincioși adevărați, că pot fi percepuți chiar ca opusul a ceea ce înseamnă credincios, adică sunt niște păcătoși ce merită a fi condamnați tocmai pentru că fac eforturi pentru a-și ascunde micimea sufletească. Într-o astfel de situație, ironia devine cu adevărat o armă etică redutabilă, care demască ipocrizia, care topește vălul sub care se ascund păcate lumești josnice, punând față în față normalitatea și anormalitatea, confruntare ridiculizantă pentru cea din urmă.

Cu siguranță, I.L. Caragiale a fost conștient de capacitatea particulară a ironiei de a demasca, de a plasa în ridicol, de a denunța și condamna tarele sociale și comportamentale, astfel că a devenit unul dintre cei mai pricepuți scriitori-ironiști ai literaturii române.

În ceea ce-l privește pe Ion Creangă, acesta n-a fost un ironist în adevăratul sens al cuvântului, deși a demonstrat plăcerea folosirii acestui mod de exprimare sofisticat, în cadrul creațiilor sale literare.

Înainte de a da curs analizei ironiei, am făcut o serie de observații preliminare: mai întâi, am arătat că, pentru a studia ironia, alegerea unui autor de secol XIX nu este un impediment, din punctul nostru de vedere. Suntem siguri că ironia nu a cunoscut transformări structurale semnificative din secolul al XIX-lea

până azi, astfel ca studierea modului de funcționare al acesteia în cadrul operei lui Ion Creangă să fie considerată lipsită de temei.

Pe de altă parte, suntem conștienți că, spre deosebire de opera lui I.L.Caragiale, în cazul operei lui Ion Creangă, ironia nu este definitorie, apărând sporadic și, de regulă, funcționând ca un mijloc de realizare a comicului alături de alte mijloace subsumate acestui obiectiv. Oricum, tipologia ironiei este extrem de variată în opera prozatorului din Humulești, înglobând forme dintre cele mai diverse și reușind să transmită o paletă largă de trăiri și atitudini ale naratorului. De exemplu, în câteva locuri, ironia este folosită pentru a persifla practicile religioase ale vremii, și mai cu seamă clerul care, așa cum indica și I.L.Caragiale, nu se diferenția prea mult de marea masă a laicilor, prin incapacitatea de a trăi într-un mod autentic religios. Situațiile dramatice sunt detensionate tot prin intermediul ironiei („cinstita holeră de la 48”) și, mai rar, cu ajutorul ironiei, naratorul își transmite compasiunea.

Observând funcționarea ironiei la nivelul operei lui Ion Creangă, am emis și anumite legi ale folosirii ironiei, respectiv **principiul deziluziei** sau **principiul superiorității**.

Am observat, la nivelul operei lui Ion Creangă, și prezența ironiei construite prin diminutivare, dar și prezența autoironiei, folosită pentru a-i induce lectorului o percepție indulgentă asupra faptelor lui Nică. Ironia sarcastică este folosită de autorul *Amintirilor...* mai puțin, dată fiind finalitatea eminent critică a acesteia, bunăoară când este prezentată Cetatea Neamțului, ajunsă în paragină datorită lipsei de interes a contemporanilor față de o emblemă a istoriei Moldovei.

În celelalte scrieri ale prozatorului moldovean, ironia este folosită ca antifrază (*Soacra cu trei nurori*), reclamând, pentru o interpretare adecvată, accesarea unor asumții cotextuale ample; este folosită, de asemenea, și sarcastic (*Capra cu trei iezi*), comunicând empatia naratorului față de drama personajelor sale; apare și ironia subtilă, de tipul ecou (*Dănilă Prepeleac*); *ironia paradoxală*, cea *jovială* sau *complimentul ironic* (*Povestea lui Harap-Alb*);

În concluzie, amintim că, în cadrul operei lui Ion Creangă, ironia de tip antifrază se întâlnește cu cea de tip ecou, dar și cu autoironia ori cu diminutivarea ironică, precum și cu alte tipuri de ironie, reușind să comunice atitudini și concepții, uneori critice, alteori joviale, despre lumea căreia i-a aparținut autorul *Amintirilor*. Scriitor inteligent, dornic să surprindă viața până la detaliu, Ion Creangă a fost capabil să folosească ironia în scrierile sale într-o manieră complexă, demonstrând că acest construct lingvistic este la îndemâna vorbitorului simplu, ale cărui ogindiri trăiesc în și prin opera prozatorului din Humulești.

Cea de-a treia operă literară în cadrul căreia ne-am ales să studiem uzul ironiei este romanul *Moromeții* al lui Marin Preda. Ne-am oprit asupra primului volum, dat fiind că, în cadrul acestuia, performările ironice sunt mult mai numeroase decât în al doilea volum. Am legat această observație de un aspect al performării ironice pe care îl considerăm definitiv : în general, un locutor tinde să folosească ironia atunci când trăiește o stare de siguranță existențială. Acesta este și cazul personajului principal al operei, care, deținător al unei suprafețe de pământ semnificative, într-o lume rurală dominată de sărăcie,

își permite luxul contemplării și al ironiei. Sigur, Ilie Moromete nu este singurul țăran înstărit din Siliștea – Gumești, însă este printre puținii care se mulțumesc cu ceea ce au, care nu doresc să-și sporească averea. Așa se explică liniștea sa și capacitatea de a se amuza chiar și în cele mai tensionate momente.

Privitor la tipologia ironiei întâlnite în cadrul romanului, precum și la semnificațiile dezvoltate de aceasta, am remarcat faptul că, pentru Ilie Moromete, ironia este o armă de intimidare și de desconsiderare, pe care o folosește, cu precădere, atunci când simte că membrii familiei sale nu îi înțeleg faptele și, mai cu seamă, motivațiile care se află în spatele respectivelor fapte.

Agasat de vecinul hrăpăreț, Tudor Bălosu, Ilie Moromete ironizează pretențiile de urbanism ale fiului acestuia, Victor Bălosu, folosind o **construcție ironică generalizantă** care, asemeni unei reverberații, se propagă de la individ, la o categorie de indivizi. Am numit acest tip de **ironie multidirecțională și nonfinită**.

În relația cu membrii familiei sale, Ilie Moromete folosește ironia pentru a dezamorsa situații conflictuale ori pentru a indica aprecieri eronate, plasându-se pe o poziție autoritar – zeflemitoare. Unele din ironiile prezente în operă sunt uzuale, însă acest fapt nu le scade calitatea de ironii și nici dimensiunea semantică a acestora nu este diminuată. Am observat, de asemenea, fuziunea ironiei cu hiperbola ori ironia strecurată în cadrul unei secvențe narative din registrul stilului indirect liber. Am notat, în același timp, că naratorul și, prin vocea acestuia, autorul, indică, uneori, într-o manieră explicită, ironia. Am remarcat astfel că, în general, ironia verbală, finită, cu finalități pragma-lingvistice imediate, poate fi semnalată la modul cel mai explicit, fără ca eficiența sau funcția comunicativă să-i fie diminuate. În ceea ce privește ironia textuală și, mai cu seamă, cea aflată la nivelul unei opere literare, în unele cazuri, se dorește ca aceasta să fie greu de reperat, astfel că autorul o semnalează în cel mai discret mod cu putință. Spre exemplu, în opera lui I.L.Caragiale, ironia este una discretă, semnalată prin indici subtili strecurați la nivelul textului.

Am remarcat folosirea **ironiei sarcastice** și la alte personaje decât Ilie Moromete (de exemplu, dascălul Toderici), recunoscând în acest tip de performare o modalitate de interacțiune menită a etala ascendența morală, socială, intelectuală etc. a vorbitorului față de victimele ironiei sale. Această constatare este în acord cu unul din principiile utilizării ironiei, respectiv principiul superiorității, pe care l-am menționat anterior (vezi supra p.20).

Ironia bonomă, lipsită de virulență, apare, de asemenea, în cadrul operei „Moromeții”, lăsând să se înțeleagă că locutorii gustă acest tip de exprimare nu doar în situațiile tensionate.

Cât privește uzul ironiei am observat, de asemenea, că aceasta nu este utilizată doar de vorbitorii experimentați sau de cei înzestrați cu erudiție lingvistică. În unele situații, și vorbitorii cu abilități comunicative de rang mediu sau chiar sudmediu sunt capabili să utilizeze ironia. Am enunțat și un principiu în această direcție.

Un alt principiu enunțat de către noi vizează importanța recunoașterii sincerității enunțării în cadrul operației de interpretare a ironiei.

În concluzie, vom spune că romanul „Moromeții” al lui Marin Preda demonstrează că ironia, chiar și în formele ei cele mai rafinate, poate face parte din registrul conversațional al unui vorbitor cu un grad de instruire mediu sau chiar submediu. În orice caz, dacă uzul ironiei nu este influențat de nivelul instruirii celui care o performează, este, în mod sigur, influențat de propensiunea vorbitorului pentru exprimarea lingvistică, vorbitorii experimentați, de la orice nivel al societății, știind să se folosească de capacitatea semnificațională extraordinară a limbajului uman, pentru a transmite trăiri, gânduri, atitudini de cea mai mare complexitate.

Concluzii

Fără a emite pretenția de a fi elaborat o teză de mare originalitate, suntem încrezători că această cercetare va fi utilă, în primul rând, celor care vor să se edifice cu privire la ceea ce noi am văzut drept o temă a pragmaticii lingvistice a ultimilor ani, respectiv uzul ironiei. În egală măsură, considerăm teza noastră drept un instrument util celor care vor să efectueze o analiză asupra ironiei mai amănunțită, punându-li-se la îndemână o prezentare, spunem noi, detaliată a unor teorii care descriu ironia din variate perspective. Cele mai multe astfel de teorii sunt de natură lingvistică, astfel că teza noastră se va adresa mai cu seamă lingvistului preocupat de aspecte ale utilizării limbajului în comunicarea cotidiană.

Teza noastră ar trebui să le suscite interesul nu doar celor preocupați strict de problema ironiei verbale, ci și celor preocupați de teme ale pragmaticii lingvistice, în general, precum: *conceptul de semnificație, proceduri de encodare a mesajului ori de deciptare a acestuia, abilități implicate în comunicare, forme ale comunicării nonexplicite, sentimente și atitudini asociate performării lingvistice* etc.

Considerăm utilă și partea a treia a lucrării, care propune analize ale ironiei în cadrul operelor a trei scriitori români – I.L.Caragiale, Ion Creangă și Marin Preda – atât pentru cei interesați de o descriere a respectivelor opere din punct de vedere hermeneutic, cât și lingviștilor, preocupați de semnificații pe care ironia le dezvoltă în cadrul unui text amplu, de natură literară.

Prin urmare suntem încrezători că această muncă nu va rămâne neexploatăată și că, poate, va contribui la apariția unor ironiologi în spațiul lingvistic românesc.